

## АБАЙ МЕН ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҮНДЕСТІК

Абай мен Шәкәрімнің шығармашылық мұрасы мемлекетіміз тәуелсіздік алғаннан кейін жаңа бір қырынан қарастырылып өзіндік лингвистикалық зерттеулерге бағдар тартып, әр қырынан, әр жүйеден көрініс таба бастады. Әрине, мұндай ұлы тұлғалардың көп салалы шығармашылық туындыларының мән-мағынасын, философиялық тереңдік сипатын, өткен мен болашақ үшін маңызын саралап ашу көптеген жылдардың жемісі.

Бүгінгі таңдағы тіл білімінде антропоцентристік бағыттағы зерттеулер тілге жаңаша бір қырынан қарастыруды қажет етіп отыр. Тіліміздегі поэтикалық көркем де бейнелі сөздердің классиктері Абай мен Шәкәрім шығармаларын лингвокогнитивтік аспектіде қарастыру арқылы ақындар шығармаларындағы танымдық әлеміндегі тілдік және танымдық дәстүрдің жалғастығы мен өзіндік ерекшеліктеріне зерттеу арқылы жаңа бір тың танымдық ақпараттармен қарулануға болады.

Поэтикалық көркем шығарма тіліне когнитивтік талдау жасау негізінде сол ұлттың сонымен қатар жекелеген тілдік тұлғалардың санасындағы дүниенің бейнесін, айнала қоршаған ортаның болмыс-бітімін тұтастай тануға болады. Тілдің болмысы мен табиғатын, оның ішкі иірімдерін, толыққанды тану үшін сол тілді жасайтын адаммен біртұтастықта қарау керек. Аталмыш принципті басшылыққа алатын бол-

сақ антропо-центристік бағыт когнитивтік лингвистиканы дүниеге әкеледі.

Когнитология ғылымның бастауы көне замандардан бастау алатындығы белгілі. Когнитология ғылымының басты нысаны таным мен ақыл, ой мен сана, тіл мен таным т.б. мәселелері жатады. Адамзат баласы жаралғалы бері тіл мен таным, тіл мен сана, ақыл мен ой т.б. секілді танымдық категориялар бірге жасасып келеді.

Тіл мен таным бірлестігін, өзіндік ерекшелігін Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы алтын арқау дәстүр жалғастығының негізінен де көруге болады. Абай мен Шәкәрім шығармаларының арасындағы рухани жақындықты когнитивтік аспектіде қарастыру арқылы тың да соны мәліметтермен қарулануға болады. Ол үшін еңалдымен қос ақынның шығармаларының ерекшелігі мен қатар өмір жолдарымен жете танысу арқылы ғана танымдық ақпараттарға қол жеткіземіз.

Абай мен Шәкәрім шығармаларының туған халқымен рухани тұрғыда жақындасқанына аса көп уақыт бола қойған жоқ. Бүгінгі таңда абайтану мен шәкәрімтану ғылымы екі түрлі бағытта зерттелуде: біріншіден, көп қырлы ғұлама тұлғалардың рухани мұрасын жүйелеп, сала-сала бойынша қалдырған мол қазынасын мұрағаттар мен кітапхана қорлары-

нан іздеп тауып, араб қаріпті қазақ жазуынан кирилл үлгісіндегі қазақ әліпбиінің транслитерация жасау, түпнұсқамен текстологиялық жақтан салыстыру жүргізу, ғылыми түсінігімен жариялау және олардың таңдамалы туындыларын этнодизайнерлік шешіммен, полиграфиялық жоғары сапалы етіп бастыруға әрекеттену, толық шығармалар жинағының академиялық басылымын жарыққа шығаруға дайындау жұмыстары; екіншіден, ойшыл ақындардың, тамаша прозаик, көркем ойды дамытушы суреткер, тарихшы, дінтанушы-теолог, рухани ағартушы-философ, психолог, композитор, қоғам қайраткері болып табылатын екі бірдей алып тұлғаның күллі бітім-болмысын қамтып, ғылыми тұрғыда талдап, таратып, тарқатып, бейнелеп беретін арнайы зерттеу еңбектер жазу. Әрине бұл бағытта филологиялық және философиялық тұрғыда біршама ғалымдардың еңбектенгені мәлім. Алайда лингвистикалық тұрғыда зерттеу жұмыстары некен саяқ.

Абай мен Шәкәрім өмірлері мен шығармашылығының қыр-сырын барша қалың бұқараға насихаттап, жан-жақты таныту, оның әдебиетіміз бен өмірімізге, мәдениетіміз бен ғылымымызға, дүниетанымымыз бен ойлау жүйемізге қосқан жаңалығы, сіңірген еңбегі, алатын орны мен рөлін айқындауға көптеген қаламгерлер мен ғалымдар, өнер зерттеушілері мен дінтанушылар, ел арасынан естелік әңгіме айтушылар мен журналистер қауымы ат салысып қыруар қызмет атқаруда.

Абай мен Шәкәрімнің шығармашылығы мен өмірін, талант-дарынын, туған-өскен ортасын, тұқым-зауатын, тәлім-тәрбиесін, өнегесін көрген ұстаздарын, қоғамдағы қайраткерлігін, білім жолын, діни көзқарас танымын, рухани ағартушылық миссиясын, шежіре, тарихын түгендеген, эстетикалық сұлулық, парасат әлеміне құштарлығын сезіндіру т.б. қырларын еңбектеріне арқау еткен алаштың ардақтылары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, С.Торайғыров, М.Әуезов, Ж.Бектұров, Ә.Тәжібаев, Ш.Сәтбаева, Р.Сыздықова, Қ.Мұқаметханов, М.Мағауин, Х.Сүйіншалиев, М.Базарбаев, Ш.Елеуенов, Р.Нұрғалиев, Б.Әбдіғазиев т.б. ғалымдар мен қаламгерлердің еңбектері мен ізденістері, көсем-сөз мақалалары мен очерктері баспа бетінде жарияланды. Абай мен Шәкәрімнің есімдері мен шығармашылық мұрасы энциклопедиялық бірегей еңбектер мен анықтамалық әмбебап сөздіктерге де еніп үлгерді. Оның сан салалы шығармалық ерекше құбылысына арналған арнайы диссертациялық зерттеу жұмыстары да жазыла бастады.

Адамның, тұлғаның пісіп-жетілуін сомдаудың қазақ әдебиетінде классикалық үлгісін жасаған – Абай. Ал, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Абайдан соң қазақ әдебиетінің, қазақ поэзиясының көркемдік дәрежесін жоғары деңгейге көтерген Шәкәрім болды. Философиялық қарым қабілеті жоғары ақындардың кейіпкер тұлғасын кескіндеудегі қазақ поэзиясы мен руханият әлеміне қосқан үлестері қомақты. Абай да, Шәкәрім де кейіпкер бойынан өздері көкसेген жетілген тұлғаны, түзу өмір сүруді қалайтын «толық адамды» көргісі келеді. Абай мен Шәкәрім поэзиясындағы кейіпкер мәселесіндегі мақсат – өмір мен адамды түзу жолға салу болды. Ағалы, інілі қос алып та тіршіліктегі рухани қорларын Шығыстың поэзиялы пәлсапасы мен батыстың әдеби философиялық ойдың озық үлгілерімен толықтыра отырып, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жаңа тұрапатты жазба қазақ поэзиясының қалыптасуына елеулі үлес қосты.

Абай мен Шәкәрімнің шығармашылық әлемінің арасындағы алтын көпір ол дәстүр жалғастығы болатын. Алайда шығармашылық әлемдегі ұқсастықтар мен ерекшеліктер, бір-бірінен алған шығармашылық әсері олардың жеке бастарының да өмірлік соқпақтарында өз ізін қалдырып отырды. Абайдың мәшһүр болуына М. Әуезов қаншалықты еңбек сіңірсе, Шәкәрімге де соншалықты тер төккенін тарихтың сарғайған беттерінен анық көріп көз жеткізуге болады. Абайтанудың ғылыми негізін Қ. Мұхаметханов қалаған болса, шәкәрімтану ілімінің қалыптасуында біршама тосқауылдар көп болды. Оған дәлел Шәкәрімнің жеке басындағы тауқыметке толы тағдыры себеп болды. Шәкәрімтанудың жандануы ақын ақталғаннан кейін жиырмамыншы ғасырдың 80-ші жылдарының аяқ шенінде басталды. Оған пәрменді ықпал жасаған «Ақын Шәкәрімнің творчестволық мұрасы жөніндегі» 1988 жылы сәуір айында қабылданған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қаулысы болды. 30-жылдары кеңестік жүйе жіберген қатені жарты ғасыр өткен соң ғана сол жүйенің өзі жөндеуге мәжбүр болды. Партия қатарынан кейін Шәкәрімнің шығармалар жинақтары жарық көрді. Ақын жинағына белгілі әдбиетшілер жазған алғы сөз Қазақстанның әдеби жұршылығының Шәкәрімнің өмірі мен шығармашылығымен кеңірек танысуына мүмкіндік туғызады.

Абай мен Шәкәрім шығармаларының қазақ поэзиясындағы орны мен рөлі, лингвистикалық сипаты мен көркемдік әлемі соңғы жылдарда мейлінше

қолға алынып, ғылыми тұрғыда талдана бастады.

Абайтану мен шәкәрімтануда қомақты үлес қосқан адам белгілі филолог-ғалым Қайым Мұхаметханов болды. Оның еңбектерінде қос ақынның өмірлері туралы тың мағлұматтармен қоса екі ақынның да бірдей көптеген туындыларына талдау жасалды. Қос ақын өлеңдерінің текстологиясын, Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы дәстүр жалғастығы проблемасын зерттеуде Қ. Мұхаметханов үлкен еңбек жасады.

Қ. Мұхаметханов қос ақынның кейіпкерлерінің образдық, психологиялық ерекшеліктері қоғам мен адам туралы пікірлері жайында көптеген құнды пікірлер айтты. Философ ақындар қазақ әдебиетінің, поэзиясының дамуына қосқан үлесі туралы, өлеңдері мен дастандарының тақырыптық, мазмұндық және поэтикалық ерекшеліктері туралы Ш.Қ. Сәтбаеваның еңбегі шықты. Шәкәрімнің ақындығы, поэзиясының сапалық қасиеттері, ақынның тұлғасы жайында құнды деректерді М. Базарбаевтың, М. Әлімбаевтың, М. Мағауиннің, Ш. Елеуқеновтің, Р. Бердібаевтың, Х. Сүйіншәлиевтің, Р. Нұрғалиевтің, С. Қирабаевтың т.б. еңбектерінен табамыз.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылық өмірбаянын, ақын шығармашылығындағы Абай дәстүрінің дамытылуын, лирикалық өлеңдерінің ерекшеліктерін, поэзиясындағы философиялық ой-түйіндері мәселесін зерттеуге алғаш үлес қосқан ғалымдардың бірі – Б.Әбдіғазиев.

Шәкәрімтануда ақын ақталғаннан кейінгі аз уақыт ішінде жарық көрген Б.Әбдіғазиевтің «Шәкәрім Құдайбердиев» (творчествовольк еңбек) атты еңбегі. Бұл еңбекте автор Шәкәрімнің лирикалық шығармаларының тақырыптық, көркемдік, идеялық жүйелерін зерттеумен қатар ақынның азаматтық, шығармашылық тұрғыдан қалыптасу ортасын жан-жақты көрсетеді. Бұл кітапта Шәкәрімнің ақындық қырларымен қоса оның прозалық шығармалары, аудармалары мен философиялық еңбектері талданды. Б.Әбдіғазиевтің келесі еңбегінде Шәкәрім шығармашылығына Абай шығармашылығының игі әсері көрсетілуімен қатар екі ақын арасындағы дәстүр сабақтастығы анықталды. Абайдан тараған реалистік дәстүрдің идеялық-эстетикалық, адами-гуманистік принциптерінің Шәкәрімнің шығармаларында қалай өз жалғастығын табатындығын зерттей отыра Б.Әбдіғазиев Абай мен Шәкәрімнің ой-жүйелерінің, өмір танымы мен ақындық шеберліктерінің тарихи тамырластығын дұрыс тұжырымдайды.

Бұл еңбектің құндылығын автор шәкәрімтануға байланысты жарық көрген зерттеулердің, жарияланған мен жаңадан табылған ақын еңбектерінің библиографиялық көрсеткішін жасайды. «Мендағы тіршілікке қадам бастым», «Алдыңғының соқпағын артқы түзер» т.б. мақалаларында Б.Әбдіғазиев Шәкәрім поэзиясы мен прозасындағы адам, Алла, қоғам мен болмыс жайындағы философиялық поэтикалық ой-жүйесінің қазақ жұртының дүниетанымына зор ықпал жасағандығын дұрыс көрсетеді. Б.Әбдіғазиев аталған еңбектерінде Шәкәрімнің ақындық шеберлігін көрсету барысында ақын поэзиясындағы тұлға мәселесін де қарастырады. Ондағы ойлар бізге тұлға табиғатын терең түсінуге көмектеседі.

Шәкәрімнің идеялық-көркемдік ізденістерін, лирикалық сезімнің табиғатын, қайшылықты ақындық таным өресін, жалпы ақындық тұлғасын, адами дүниетанымын дұрыс ұғыну үшін Б.Әбдіғазиевтің еңбектерінің де бағасы құнды екені даусыз. Әсіресе Абай мен Шәкәрімнің өзара ақындық шеберліктерінің жалғастығының қырларын ғалым жақсы көрсеткен.

Абай мен Шәкәрімнің лирикалық шығармаларындағы тілдік тұлға мәселесін зерттеу үшін ақындардың философиялық ой танымына жүгіну қажет. Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы философиялық мұраға, ақынның дүниетанымының негізгі ой-түйіндеріне, оның Алла-адам-қоғам-табиғат мәселесі жөніндегі түсініктемелеріне ғылыми талдау белгілі абайтанушы-философ Ғ.Есімнің еңбектерінде де бар. Абай мен Шәкәрімнің лирикалық кейіпкерді бейнелеуі, кейіпкер «менінің» жан дүниесін ашуында. Ақындардың философиялық ой-өрісінің ерекшеліктерін біле отырып, оның шығармаларындағы кейіпкер болмысының құпия табиғатын, оның психологиялық саналарын, адамгершілік қасиеттерінің табиғатын зерттеу үшін ақындардың философиялық ой жүйесін білу маңызды.

Абай мен Шәкәрім өздерінің бүкіл шығармашылықтарының мақсаттарын ашық айтқан суреткерлер болатын. Ақындар адамдардың адамдық жолдарын түзетуді көксейді, халық мүдесін жақтайды. Заман өзгерістеріне жауап беруге қабілетті, жақсы мен жаманды айыра білетін адамды тәрбиелеу Абай мен Шәкәрімнің шығармашылығының көкейкесті міндеті болғаны Ғ.Есім еңбек-терінде жан-жақты ғылыми негізделді. Абайдың философиялық ойларының қайнар көздерін көрсету арқылы Шәкәрім философиясын түсінуге жол ашқан да – Ғ.Есім.

Абай мен Шәкәрімнің тақырыптық, идеялық,

мазмұндық сабақтастығы шәкәрімтанудағы, абайтанудағы негізгі тіректердің бірі.

Абай мен Шәкәрім шығармаларындағы тілдік тұлға тақырыбы қос ақын шығармашылығы туралы арнаулы зерттеу объектісі болған жоқ. Сонымен бірге, ақындардың өмірлері мен шығармашылығы, ағартушылық-діни көзқарастары, дүниетанымы мен поэтикалық мұралары жайындағы ғалымдардың зерттеулерінің берері мол.

Тұлға мәселесін, адам санасының пісіп-жетілуін лингвистика ғылымында Батыс Еуропа ғалымдары мен орыс тіл білімінде аса ыждаһатпен зерттеген еңбектер біршама кездеседі. Абай, Шәкәрім т.б. қазақ ақындарына шығармашылық мектеп істетпек болған орыс ақындарының, жазушыларының кейіпкер сомдау ерекшеліктерін білудің ғылыми маңызы үлкен. Сондықтан Абай мен Шәкәрім шығармасындағы кейіпкер тұлғасы, рухани жетілу мәселесін түсіну барысында тіл біліміндегі когнитивті лингвистика ғылымының көмекке келері сөзсіз.

Абай мен Шәкәрімнің ең негізгі нәр алған, (біте қайнасқан) рухани жетілуіне негізгі рөл атқарған арна, ол-шығыс философиясы мен шығыс ғұламалары болатын. Содан кейін барып Батыс Еуропаның әдебиеті мен мәдениеті, тілі мен философиясы болатын.

Елімізде тәуелсіздік таңы атқалы бері лингвистика ғылымы әлемінде соңғы 10-15 жыл ішінде Абай мен Шәкәрімнің рухани мұрасын, ақындық шеберлігін, діни-ағартушылық көзқарастарын, философиялық ой-түйіндерін зерттеуде көп істер атқарғанына көз жеткіздік.

Абай мен Шәкәрім поэзиясының үндестігі олар-

дың шығармаларында үнемі, сан-салалы қолданыста болатын ұғымдардың ортақ болуынан-ақ байқалады. Олар: адам, шын адам, білім, ғылым, талап, ғашық, шын ғашық, ғаділет, жалығу, жақсылық, жамандық, иман, ынсап, қанағат, қозғалыс хақиқат, хадис, махаббат, тағдыр, тіршілік, өмір, өлім, рух, сабырлық т.б. толып жатқан лингвофилософиялық категориялық ұғымдар мен парадогмаларды Абай мен Шәкәрім ортақ түсініктер сапасында ұдайы пайдаланып отырған.

Абай мен Шәкәрімнің шығармашылығының ортақ тамыры екі суреткердің ой салмағының, таным тереңдігінің ұқсастығы. Екі ақында да өмір, қоғам, болмыс, Алла құбылыстарын аса терең ойлылықпен шешуге ұмтылды. Абай да, Шәкәрім де Алла берген дарын мен ойшылдық нұрына шомылып, дәстүрлі қоғамнан биіктеп кеткен хакімдер. Ғалым-болмыс-Алла туралы ойлары оқырманның жан дүниесін толғанысқа түсіреді. Ақындар мұны, қамығуы мен қайғысы өлеңдерінде терең берілгендігі сондайлық, оқушының жан дүниесін қозғап, өмірге жаңа таныммен қарауға жетелейді.